

Роман Гошовський

аспірант

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

НЕХРАМОВІ ІКОНИ – ДУХОВНЕ ОСЕРЕДДЯ ПРОФАННОГО ПРОСТОРУ

Анотація. Вперше з'ясовується роль і особливості впровадження нехрамових ікон у широке коло профанних інтер'єрів кінця XX – початку XXI століття. Визначаються традиції давньої хатньої ікони та її вплив на сучасні кімнатні й офісні ікони.

Ключові слова: нехрамова ікона, хатня ікона, профанний простір, ікономалярство.

Аннотація. Гошовський Р. Нехрамові ікони – духовне середоточчя профанного простору. Вперше визначається роль і особливості впровадження нехрамових ікон у широкий круг профанних інтер'єрів кінця XX – початку XXI століття. Визначаються традиції давньої хатньої ікони та її вплив на сучасні кімнатні й офісні ікони.

Ключевые слова: нехрамовая икона, домашняя икона, профанное пространство, иконопись.

Summary. Goshovskiy R. Non-church icons are spiritual focus of profane space. The role and the peculiarities of the introduction of non-church icons into the wide range of dwelling interiors spread from the end of the 20th till the beginning of the 21st centuries is clarified for the first time. The traditions of the ancient khata icon and its impact on the modern icons chosen for house and office interiors are defined.

Keywords: non-church icon, khata icon, profane space, icon-painting.

Життя християнина, від народження і до смерті, супроводжує ікона у храмі чи в оселі. Ікона – як дидактичний, виховний, психологічний засіб говорить про реалізм-дійсність Божої присутності, Божої дії.

Постановка проблеми. Іконне мистецтво можна умовно розділити на монументальне (стінопис) та станкове, виконане традиційними малярськими засобами та сучасними фотополіграфічними. Станкове ікономалярство, у свою чергу, типологічно систематизуємо на такі групи як: храмові ікони (для церков, монастирів, каплиць,); ікони громадських споруд (заклади освіти, культури, охорони здоров'я тощо); хатні (помешкання, домівки, житла); ікони для виробничих, офісних приміщень; для транспортних засобів; родинні, подружні, патронажні тощо. Отже, можна виокремити два найбільші корпуси ікон: храмові і нехрамові, тобто такі, які знаходяться у звичайному профанному просторі. Але сучасний дизайн таких приміщень не передбачає розміщення ікони чи настінного хреста. І в каталогах, і в телепрограмах пропагуються гламурні інтер'єри за принципами: ексклюзив, дороговизна та пишнота. Звідси вбачаємо актуальність означеної проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

На сьогодні є вже чимала кількість матеріалів про ікономалярство оселі, яке як відомо, було переважно в інтер'єрах народного житла, особливо на Заході України. Дослідники О.Кульчицька [5], Я.Музика, В.Свенціцька, Г.Островський [8], В.Мельник, В.Лукань, О.Романів-Тріска [7], О.Шпак [10] та ін., в основному, зосереджували свою увагу на феномені цього виду ікономалярства, досліджували іконографію, композиційні особливості, колорит, техніку тощо. У той же час, ще не було праці присвяченій проблематиці взаємозв'язку, проникнення ікони в профанні інтер'єри.

Мета дослідження. Пропонована стаття ставить за мету вперше з'ясувати роль і особливості впровадження нехрамових ікон у широке коло профанних інтер'єрів кінця XIX – початку XX століття.

Результати дослідження. Терміни «домашня» ікона чи «хатня», «кімнатна» «помешкання», «житла», «домівки» тощо, не повністю відповідає означенню кількох типологічних груп, а тому пропонуємо до використання узагальнений термін «нехрамова» ікона.

Досконалим прикладом впровадження нехрамової ікони може бути інтер'єр традиційного українського народного житла. В минулому, у кожному помешканні чи то сільському чи міському, на найбільш почесному місці житла – на покуті, в «червоному куті» тощо, обов'язково поміщали ікони, інколи цілі домашні (хатні) іконостаси. Ікона була не просто сімейною реліквією, що передавалася з покоління в покоління, а свого роду моральним, етичним, виховним, об'єднавчим духовним центром.

Інтер'єр традиційного народного українського житла – унікальне і винятково цікаве явище. Чимало дослідників українського мистецтва та архітектури у своїх працях торкалися теми особливостей народного житла. Серед них варто згадати В.Самойловича, П.Юрченка, С.Таранушенка, Г.Логвину, А.Данилюка, І.Могитича, Т.Кіщука, М.Станкевича [9] та ін. Од-

Надійшла до редакції 19.01.2012

нак, у цих дослідженнях проблема сакральної зони в інтер'єрі народного житла, з певних причин, була означена узагальнено і неакцентовано.

Організація внутрішнього простору українського житла у XVIII-XIX ст. відзначається однотипністю майже для всіх етнографічних районів [2, с. 323]. Згідно традиції, внутрішнє обладнання народного житла виглядало так: зліва від входу в хату, зачне місце посідала піч; уздовж задньої стіни, до кута – постіль; вздовж чільної та фасадної стіни – довгі лави; в куті, по діагоналі від печі – стіл, скриня, а проти печі, у куті – мисник. На чільній стіні, або на покуті, у «червоному куті» на полицях розставляли ікони.

Архаїчні риси народного житла передбачали умовний поділ на три частини в єдиному житловому приміщенні: кухонна, спальна і святкова. Внутрішній простір розподілявся відповідно до вікових традицій, де кожен кут і суміжні зони мали в хаті певне функціональне призначення. [6, с.110-125].

Одночасно з будівництвом хати виготовляли й обладнання інтер'єру – лави, постіль, жердку, мисник. До речі, таке типове планування було характерне не тільки для населення Карпат, а й для інших слов'янських народів. Одним з найважливіших центрів життя родини, найвагомим компонентом інтер'єру традиційного народного житла була так звана покуть, покуття (образник). Це куток розміщений по діагоналі від печі та місце біля нього. Найважливіші події родинного життя були пов'язані з покуттям. Кожний господар і господиня дбала про те, щоб якнайкраще оздобити покуть, стіну над ним. На стіні над покуттям вішали ікони, які квітчали різноманітними зіллям, квітами живими, штучними чи засушеними, запашними і лікувальними травами. Оздобленням були писанки, зв'язані по два кукурудзяні початки (шкульки) тощо. На свята Зішестя святого Духа, свята Трійцю (Зелені свята) ікони прикрашали різноманітним галуззям тощо.

В українських Карпатах почесним місцем вважається не лише кут, а й стіна проти дверей. На ній горизонтально в ряд розміщували ікони-образи. За образами, як у найнадійніше місце, клали на зберігання документи, цінні папери тощо. Під образами висіли фотографії, гончарні миски, фаянсові тарелі, топірці, тобівки, коники з сиру, весільні калачі тощо.

Осібне місце в українському традиційному народному житлі займають ікони. Вони на почесному місці, на покуті у «червоному куті» оселі.

Ікона, образ – вікно в інший світ, світ потойбічний, світ духовний. Вікно в оселі символічно вважалося пуповиною між Всесвітом і хатнім світом, а ікона, як вікно між Богом і людиною, як духовний канал зв'язку між Богом і людиною. В іконі мальованій на звороті шкла, власне шкло і є тією площиною крихкої поверхні межі між світом реальним і позареальним. Тому саме така ікона, як вікно у світ сакрального всесвіту, виконана на звороті шкла, природньо стала органічним домінуючим святим центром оселі.

Ікона для оселі – порівняно нове явище в історії українського іконного малярства. Воно широко побутувало у гірських і низинних районах Західної України – Гуцульщині, Покутті, Лемківщині, Бойківщині з кін-

ця XVIII ст. Для західного регіону, зокрема у Карпатах та на Прикарпатті характерно ікономалярство на звороті шкла, воно широко розповсюджувалося протягом XIX – початку XX ст. і було одним з провідних видів мистецтва, рідше тут зустрічалась ікона на дереві. У цей же час на Буковині спостерігалася хатня ікона мальована на тонких дошках, фанері.

На Поділлі хатні ікони писали олійними фарбами на домотканому полотні, в цьому регіоні значно рідше зустрічалась ікони на склі. Черкащина також відзначалася наявністю ікон мальованих на домотканому полотні.

Ікони Слобожанщини та Подніпров'я, а також ікони Київського і Чернігівського Полісся були виконані переважно на дереві олійними фарбами.

Впродовж XVII – XVIII ст. головним центром розвитку високопрофесійних іконописних традицій на території Прикарпаття був Скит Манявський. Звідси по багатьох передгірських і гірських селах розійшлися десятки ікон найвищого гатунку, які давали народним майстрам багатий іконографічний і сюжетно-тематичний матеріал.

Близькість до Скиту Манявського, а також до бойківських і гуцульських поселень визначило появу та розвиток надзвичайно важливого осередку ікономалярства – містечка Богородчани. На зламі XIX – XX ст. у Богородчанах працювала чимала кількість майстрів, серед яких до нас дійшли імена Петра Німчика, Кароля Німчика, який допомагав батькові в праці й самотужки виготовляв фарби, також майстра Митрика. Є відомості про богородчанського майстра Петра Нелічина, народженого 1853 р. та його синів, які продавали свої ікони на базарах прикарпатських містечок Отинії, Солотвина, Надвірної, тобто поблизу північно-західного кордону Гуцульщини.

Такі образи виглядали святковіше, ніж мальовані на дереві чи полотні та й не темніли від часу, легко зберігали звучність чистого кольору, ніби освітленого з середини. Вони прикрашали чи не кожен сільську, а нерідко й міську оселю. Власниками таких ікон були заможні й малозаможні селяни та містяни. Особливо барвисто і урочисто ікони виглядали в інтер'єрі народного житла в оточенні яскравих верет і ліжників, кахлів і посуду, писанок і народного одягу.

З Галичини через Волинь ікони мальовані на звороті шкла стали відомі й на Сході України, куди привозилися на продаж. Проте, власних центрів малювання таких ікон Придніпряньська та Східна Україна не знає, хоча були окремі майстри, які намагалися наслідувати своїх західноукраїнських колег.

Надавалася перевага одноосібним або парним іконам із великими і яскравими формами, які виразно прочитувалися на білій стіні, навіть у не зовсім добре освітленому помешканні. Такі ікони ставали домінуютью оселі, найяскравішою «плямою» [3, с. 97].

Якщо кілька таких, недорогих, що теж було дуже важливо, ікон розмістити на чільному (червоному) місці, на покуті, вони вже виконували роль хатнього іконостасу, який вносив у інтер'єр житла, окрім духовно-сакральної домінанти, яскравий мажорний кольоровий акцент. Тісно розставлені на полицях навпроти

дверей, під незначним кутом від стіни, ікони вносили в інтер'єр оселі відблиск святковості та дзвінку мальовничість.

Не зважаючи на те, що з точки зору іконології й іконографії вони мали значні деформації й умовності характерні для наївного мистецтва, в них є безліч прекрасних, бездоганних характеристичних ознак, з-поміж яких у першу чергу слід відзначити неймовірне відчуття декоративної композиції, пропорційності, а особливо колориту.

Народні майстри віддавали перевагу сюжетам, які пов'язані з давніми космогонічними уявленнями про добро і зло, з ідеєю оберегу і заступництва, землеробськими і скотарськими обрядами тощо. Світло ікон породжене не тільки блиском матеріалу, світло випромінюють самі персонажі. В народі найбільш улюбленими були образи святих Миколи, Юрія, Іллі, Петра і Павла та ін. Чільне місце у народному пантеоні святих займали Богородиця з Ісусиком, Параскева П'ятниця, Варвара, Катерина, тобто святі з ім'ям яких народ пов'язував захист від життєвих незгод. Рідше зустрічаються ікони з образом Ісуса Христа, «Різдва Христового», «Страшного суду», «Притча про багача і бідного Лазаря», «Покрови» тощо.

Як і в словесному фольклорі, з-поміж інших сюжетів, центральне місце в іконографії ікон оселі належить образу святого Миколая. Життя і діяння цього святого були настільки переосмислені, пристосовані і адаптовані до реальної дійсності, що до нього зверталися з усіма помислами як до покровителя і заступника. Не менш популярним серед ікон оселі був святий Юрій Зміборець. У народному середовищі він сприймався як образ вершника переможця і водночас тісно пов'язувався із скотарськими та хліборобськими обрядами.

Майстерність ікономалярів, в першу чергу виявилась у відтворенні образу Богородиці. Її малювали як заступницю земного буття на червоному тлі, в оточенні архангелів, херувимів, квітів. Постаць Матері Божої здебільшого подавалася збільшеним планом і вирізнялася монументальністю.

Характерною ознакою ікон оселі є складна побудова. На одному форматі народний маляр виводив два, три або й більше сюжетів. Найбільш типовим було поєднання на одній площині зображення Розп'яття з Миколою та Богородицею обабіч.

Унікальність українського ікономалярства полягає в тому, що наші малярі зробили ікону, як свідчення віри в Бога, обов'язковий атрибут домівки, традиційний фактор релігійного виховання на рівні родини, сім'ї, особи.

Наприкінці XIX – початку XX ст., таке улюблене українцями народне ікономалярство приходить до занепаду, оскільки не витримує конкуренції з друкованою продукцією. В цей час в Україні шириться мистецтво літографії та олеографії (техніка тиражування зображень з використанням олійних фарб). Потужні друкарські й літографські майстерні спроможні були друкувати набагато більше копій ікон-літографій та ікон-олеографій ніж власноруч виконували народні майстри.

Незважаючи на те, що сільське населення ще довго трималося мальованої ікони, наступ «цивілізованої» промислової релігійної продукції призвів до стихання і, врешті, до повного занепаду зацікавлення до народного ікономалярства.

Художники-дизайнери сучасних житлових та громадських інтер'єрів, на загал, не приділяють належної уваги при їх проектуванні та створенні такому важливому елементу традиційного українського житла яким є святий куток чи іконостас оселі. Якщо питання, що стосуються розміщення меблів, технічного начиння, творів образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва з металу, дерева, кераміки, текстилю в інтер'єрі, достатньо теоретично та практично опрацьовано, то ікона в інтер'єрі оселі – тема, якої фахівці намагаються не торкатися.

Відомо, що кількість і якість – різні категорії. Наївно вважати, що чим більше святих зображень в помешканні, тим благочестивіший його власник. Несистематизоване зібрання ікон, що займає значну частину житлового простору, репродукцій, церковних календарів тощо, нерідко має протилежний вплив на духовне життя людини. Дім, помешкання є лише продовженням храму. Тому, не слід допускати змішування різних за онтологією понять храму і дому. Однак, ікони в помешканні обов'язково мають бути, але в розумних межах.

У власника сучасного житлового приміщення, особливо міської квартири, нерідко виникають питання як вірно розмістити ікони, які ікони необхідно мати у помешканні, чи мають вони бути винятково мальованими, ручної роботи чи можна використовувати репродукції тощо. З огляду на це, висловимо кілька міркувань, які вдалося означити впродовж теоретичного та практичного зацікавлення цією проблематикою, під час спілкування зі священиками, іконописцями, дизайнерами, а також людьми, які мають влаштовані Святі іконні молитовні місця в оселі.

Важливо, щоб помешкання було освячене, щоб у ньому був хрест, один з найважливіших, найпоширеніших символів християнської віри. Хрест, як сутність людського, земного (коротке рамено) і сутність божественного, небесного (довге рамено), перетин земного і небесного, божественного і людського. Хрести інколи поміщають на косяках дверей. Хрестом, як правило, увінчується композиція ікон у відведеному для цього в оселі місці.

Ікони слід розмістити у вільному і доступному місці. Звичайно, ікони бажано розмістити на східній стіні кімнати, але якщо будинок зорієнтований так, що на сході знаходяться вікна чи двері, то можна використовувати південну, північну чи західну стіну помешкання. В багатокімнатних квартирах молитовний куток чи іконостас розміщують, як правило, в більшій з кімнат, в інших необхідно помістити хоча б по одній іконі, в тому числі й на кухні, у дитячій кімнаті, спальній і т.д.

Варто передбачити, щоб перед іконами було достатньо вільного простору. Вибираючи місце для «домашнього іконостасу» (це поняття виникло швидше ніж «домашній кінотеатр»), необхідно уникати близького сусідства ікон з телевізором, комп'ютером, відео-

аудіо центрами чи з іншою побутовою технікою. Ці атрибути сучасного житла належать нашому часові, термін їх використання порівнянно короткотривалий, їх призначення не відповідає призначенню Святих зображень, тому поєднувати їх разом не слід.

Також не потрібно допускати змішування ікон з предметами декоративного убранства світського характеру: статуєтками, тареллями, панно тощо. Прикрасою іконостасу оселі можуть бути живі або висушені квіти, гілочки верби, калини тощо. Іконали окремо висячі ікони, згідно традиції, декоруються вишитими рушниками.

Не має бути між іконами картин, репродукцій картин і фотографій, за винятком фотографій з ікон. Ікона сповіщає про святість, являє нам духовний світ, у той же час картина, фотографія, показує світ реальності, матеріальності, навіть якщо вона близька і важлива нам. Фото, картини – звичайно ж можуть бути в помешканні, але розмішувати їх слід не біля ікон.

Обов'язково мати в помешканні ікони Спасителя та Божої Матері. З іконографії Христа, як правило, вибирають поясне зображення, а з Богородичної іконографії – ікони «Одигітрії–провідниці», «Слеуси–замилування» тощо. Звичайно, якщо пам'ятною датою в родині є дні пошанування певних ікон, чи зображення святих, імена яких мають члени сім'ї, то є сенс мати в оселі такі ікони.

Для тих, хто має можливість у помешканні мати більшу кількість ікон, можна доповнити свій іконостас зображеннями місцевих святих і звичайно, великих Святих України. Традиційно це святі Микола, Петро і Павло, Андрій, Іван Предтеча, євангелісти; мученики Борис і Гліб; святі Володимир і Ольга; святих Юрія, Іллі, Пантелеймона, Катерини, Параскеви, Віри, Надії, Любові і їх мати Софія, архангели Михаїл і Гавриїл тощо. Не зайвим в інтер'єрі буде зображення чудотворних ікон. Зрештою, вибір ікон для оселі має індивідуальний характер і залежить від різних умов.

Щодо репродукцій ікон, то очевидно, іконали краще мати у помешканні добру репродукцію відомої ікони, чим ікону мальовану, але поганої якості.

Тому, якщо зображення не викликає почуття внутрішнього благоговіння і відчуття причетності до святості, якщо воно сумнівне з точки зору іконології та іконографії, то кращим буде утриматися від розміщення таких творів у житловому приміщенні. А репродукції канонічних ікон, освячені і належним чином оформлені, посядуть гідне місце в оселі.

Як розмістити ікони, в якій послідовності і чи є у зв'язку з цим суворі уставні вимоги? У церкві – так. Святе місце оселі можна обмежити деякими головними правилами. Наприклад, якщо ікони розміщені безсистемно, без продуманої композиції, не симетрично, то це викликатиме постійне відчуття незадоволення їх розміщенням, бажанням все змінити, що відволікає від молитви. Також слід пам'ятати про принцип ієрархії: не поміщати, до прикладу, ікону місцевошанованого святого над іконою Спаса, Богородиці, Св.Трійці тощо. Ікона Христа повинна бути праворуч від предстоячого, а від Божої Матері – зліва, як в класичному українському іконостасі. Якщо в помешканні є особ-

лива ікона, палладіум, яка передається у спадок, то її можна зробити центром домашнього іконостасу.

При підборі ікон треба слідкувати за тим, щоб вони мали образну й стилеву спільність, були виконані у єдиній художній і технічній манері. Варто намагатися не допускати еkleктики, багатостилевості у підборі ікон. Верх такого іконостасу бажано завершувати хрестом. Під час молитви перед іконами може горіти свічечка чи лампадка, а у святкові дні та неділю, може горіти протягом дня.

Якщо ж ікона знищилася і не піддається реставрації, таку ікону, особливо посвячену, ні в якому разі не слід просто викидати: до святині, навіть якщо вона втратила свій первісний вигляд, слід відноситися з благоговінням. Ікону необхідно віднести до церкви, де її спалить у церковній печі. Ікона дарована чи придбана до шлюбу, уродин, хрестин, повноліття тощо, може бути добрим спогадом і цінним елементом домашнього іконостасу.

Висновки. Нехрамова народна ікона в традиційному українському житлі, сучасних громадських інтер'єрах, офісах — це своєрідне духовно-художнє явище, позначене дивовижним відчуття іконографії сюжетів, графічної і пластичної виразності, тональної та кольорової злагодженості, при доволі скупих і обмежених зображальних засобах.

У перші десятиріччя ХХ століття хатня ікона на сході України зазнала утисків і знищення більшовицькою пропагандою, а на заході — постраждала від наступу «цивілізованої» промислової релігійної продукції.

Сучасний дизайн житлових і громадських приміщень не передбачає розміщення ікони чи настінного хреста, а тому виникла необхідність з'ясувати як вірно розмістити ікони, які ікони необхідно мати у помешканні, мальовані чи репродукції. Сьогодні нехрамова ікона є духовним осередком профанного простору, свідчення віри в Бога, традиційний фактор релігійного виховання.

Література:

1. Гоберман Д. Н. Искусство гуцулов / Давид Гоберман. – М.: Советский художник, 1980. – 51 с.
2. Гуцульщина. Историко-этнографическое исследование. – К.: Наукова думка, 1987. – 471 с.
3. Державний музей етнографії та художнього промислу АН УРСР. – К.: Мистецтво, 1976. – 262 с.
4. Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини. – К.: Мистецтво, 1991. – 208 с.
5. Кульчицька Олена Про народне малювання на склі. // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – Львів, 1957, вип. 3. – С. 172 – 176.
6. Народна архітектура Українських Карпат XV-XX ст. – К.: Наукова думка, 1987. – 272 с.
7. Народна ікона на склі: альбом / наук. ред.: М. Станкевич; [О. Романів-Тріска]. – К.: Ін-т колекціонерства українських мистецьких пам'яток при НТШ, 2008. – 372 с.
8. Островський Григорій Украинская народная живопись на стекле / Панорама искусств. – М.: Искусство, 1982, вип. 5. – С. 64 – 72.
9. Станкевич М. Є. Українське художнє дерево / Михайло Станкевич. – Львів: Національна академія наук України, інститут народознавства, 2002. – 480 с.
10. Шпак О. Малярство на склі професійних митців / Оксана Шпак // Мистецтвознавство '11: Науковий збірник. – Львів: СКІМ, 2011. – С. 177 – 199.